ного отдела при Государственном Совете, 1890. Т. XIV: Устав о предупреждении и пресечении преступлений. 1890. 262 с.

18. Свято-Покровская община Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1908. № 21. С. 745–747.

19. Спасо-Преображенский монастырь при с. Городищи Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1914. № 27. С. 653.

20. **Таранець С. В.** Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX ст. Укр. іст. журн. 2012. № 3. С. 78–88.

21. **Тригуб О. П.** Релігійні трансформації на півдні України у XIX – на початку XX ст. URL: <https://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/73.pdf> – С. 343–344.

Надійшла до редкол.: 21. 01. 2019

Прорецензовано: 06. 02. 2019

УДК 94(477:(470+571)) «185»

DOI: 10.33287/1193

Соціально-політичне життя українських земель у складі Російської імперії середини XIX ст.

І. В. Довжук

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Розглянуто політику російського уряду, що провадилася на українських землях в середині XIX ст. Зазначено, що в той час відбувалося посилення імперського режиму на території України, посилювалася централізація, ігнорувалися особливості регіонів, переслідувалися громадські організації.

Ключові слова: царський уряд; імперський режим; українці; громадські організації; Україна.

Рассмотрена политика российского правительства, которая осуществлялась на украинских землях в середине XIX в. Отмечено, что в то время происходило усиление имперского режима на территории Украины, усиливалась централизация, игнорировались особенности регионов, преследовались общественные организации.

Ключевые слова: царское правительство; имперский режим; украинцы; общественные организации; Украина.

The policy of Russian Empire's government which had been realized on Ukrainian lands in the middle of XIX century is scrutinized. It is pointed that in that time there was an increasing of Empire's regime on the territory of Ukraine, centralization increased, there was an ignorance of peculiarities of regions, social organizations were pursued.

The policy of the tsarist government towards the Ukrainians was especially repressive compared to his attitude to other peoples of the Russian Empire. After

the Polish uprising of 1830–1831, there is a sharp turning point in the «politics of nationalities» in the west of the Russian Empire. The traditional policy of cooperation with the national elite here has been defeated and replaced by the policy of forced integration. Ukrainians, who for many years were under Polish domination, were perceived by the Russian government as part of the Polish rebels.

In the 40 years of the XIX century, the crisis of the imperial feudal-feudal system deepened, manifested in the mass peasant uprisings, the decline of the landed economy, the awareness of the need for the liquidation of serfdom by representatives of all sectors of the population. In our opinion, it is precisely at the origins of this crisis that one should look for the reasons for the rise of the Ukrainian national revival and its politicization in the middle of the XIX century. Socio-political life at that time was concentrated around the struggle for the elimination of serfdom, and national harassment was a significant component of this struggle. Without the liquidation of serfdom and the democratization of political life, Ukrainian national revival had no prospects.

Keywords: tsar's royal government; empire's regime; Ukrainians; social organizations; Ukraine.

Експансія царизму на українські землі освячувалася ідеєю визволення слов'янства, «єдиного русского народа» та «исконно русских» земель. Тим більше, що імперський уряд розглядав Наддніпрянщину як російський край. А відмінності, які існували між росіянами та українцями пояснювалися тільки тим, що українські землі багато століть належали іншим державам.

Мета цієї розвідки – проаналізувати політику російського уряду в Наддніпрянській Україні в середині XIX ст., визначити її характер, сутність, наслідки. Зазначеної проблеми так чи інакше торкалися у свої працях О. П. Реєнт, В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, Г. І. Марахов та інші науковці.

Зазначимо, що політика царського уряду щодо українців була особливо репресивною у порівнянні з його ставленням до інших народів Російської імперії. Після польського повстання 1830–1831 рр. відбувається різкий поворот у «політиці щодо національностей» на заході Російської імперії. Традиційна політика співпраці з національною елітою тут зазнала поразки й була замінена політикою насильної інтеграції. Українці, які протягом багатьох років знаходилися під польським пануванням, сприймалися російським урядом як частина польських бунтівників [4, с. 211].

Для утвердження імперської ідеології у свідомості українців використовувалася наука й освіта. Царизм поблажливо ставився до наукових установ, які доводили безпідставність польських претензій на Правобережну Україну. Перед «Товариством історії і старо-

житностей», відкритим в Одесі у 1839 р., ставилися завдання науково довести історичні права Росії на Південну Україну, яку назвали Новоросією [10, с. 233].

У середині XIX ст. агресія імперського режиму не визначалася силовим протистоянням проти українського народу, тому, що більшість українських земель входила до складу Російської імперії. Уряд вдавався до проведення внутрішньої експансії у боротьбі з українським національно-визвольним рухом. Застосовувалися також економічні санкції. Засобом економічної зброї був нееквівалентний товарний обмін між російськими та українськими землями. Виходили з того, що народ, який відчуває голод більш податливий у керуванні.

Насаджувалися непритаманні українцям системи управління. Так, традиційна для України козацька модель держави, що існувала декілька століть і була взірцем для Європи, була замінена абсолютистською системою управління. Проводилась й інформаційна війна. Поширювалась вигідна інформація і замовчувалась невідповідна, зокрема, у маси просувалась інформація, що українці походять від росіян, і що Україна ніколи не мала своєї державності. Також вдавалися до хронологічної обробки свідомості людей – ваші діди, батьки завжди жили так, а не інакше, тож вам не лишається нічого іншого, як змиритися і прийняти такий же спосіб життя.

Після розправи зі «Співдружністю польського народу» в 1837 р. Микола I прибув до Києва. Розпочалися масові арешти, особливо серед студентів Київського університету св. Володимира. 16 грудня 1838 р. міністр народної освіти С. С. Уваров¹ повідомив київському генерал-губернатору Д. Г. Бібікову² про наказ імператора закрити Київський університет терміном на один рік. Пропонувалося всіх студентів, які не підлягали судовому покаранню, звільнити з університету, давши їм право перевodu на навчання до інших навчальних закладів. На той час в цьому університеті навчалось 274 особи. 23 студента були заарештовані [7, с. 98–99].

На початку 1840-х рр. царський уряд посилив наступ проти українства, душив навіть неpolітичні прояви національної куль-

¹Уваров Сергій Семенович (1786–1855) – російський державний діяч, міністр народної освіти, почесний член (з 1811 р.) та президент (1818–1855 рр.) Російської академії наук, граф (з 1846 р.).

²Бібіков Дмитро Гаврилович (1792–1870) – російський державний діяч, генерал від інфантерії, учасник Франко-російської війни 1812 р. У 1837–1852 рр. – Київський військовий губернатор, Подільський і Волинський генерал-губернатор.

турної самотності. Не судилося провести в життя намірів кирило-мефодіївцям. 3 березня 1847 р. син жандарма, студент Київського університету Олексій Петров, увійшовши в довіру до Миколи Гулака та Олександра Навроцького, подав донос. У той же день кирило-мефодіївців заарештували і розпочалося слідство [7, с. 109]. На підставі доносу і свідчень О. Петрова, а також захоплених у М. Гулака документів III відділ 28 березня 1847 р. склав для царя доповідь під назвою «Про таємне Слов'янське товариство». У доповіді царю, стосовно кирило-мефодіївців, говорилося про викриття таємної організації під назвою «Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія», про арешт Гулака і знайдені в нього документи, про антимонархічну спрямованість «Книги буття українського народу», про злочинний зміст статуту і правил товариства [11, с. 243].

Арешти кирило-мефодіївців завершилися у травні 1847 р., хоча розпочалися ще у березні. Крім студента Петрова 3 роки був донощиком помічник попечителя Київського учбового округу Михайло Юзефович, якому довірився Микола Костомаров, дав усі програмні документи, які той привселюдно віддав під час ув'язнення. Надзвичайно гідно під час слідства поводив себе М. Гулак, який усю вину хотів взяти на себе, навіть авторство «Книги буття українського народу» [3, с. 81]. До Петербурга в III відділ, крім М. Гулака, з України привезли Миколу Костомарова, Тараса Шевченка, Олександра Навроцького, Георгія Андрузького, Івана Посяду, Пантелеймона Куліша і Василя Білозерського. Миколу Савича, який тоді перебував у Німеччині, і хворого Опанаса Марковича жандарми привезли до Петербурга пізніше. Дмитро Пильчиков і Олександр Тулуб за браком доказів уникли арешту [11, с. 243]. Слідство вела, створена в Петербурзі спеціальна комісія, яку очолив начальник штабу корпусу жандармів і керівник III відділу генерал-лейтенант Л. В. Дубельт [14, с. 224].

Під час слідства трапилася подія, що дуже стурбувала царський уряд. У Києві, де нещодавно були арештовані учасники товариства, поліція виявила прокламацію «До вірних синів України». Винуватців знайти не вдалося. Жандарми зв'язали її появу з «Україно-слов'янським товариством». Цар наказав генерал-губернаторові Бібікову, який тоді перебував у столиці, виїхати негайно на місце служби в Київ. Було вжито запобіжні заходи проти поширення революційних ідей. Київський і Харківський учбові округи підпорядкували безпосередньо генерал-губернаторам. Цей акт означав посилення урядової реакції у сфері освіти [11, с. 244].

Визначаючи міру покарання, шеф жандармів поділив кирило-мефодіївців на три групи – безпосередніх учасників товариства (Гулак, Костомаров і Білозерський), небезпечних своєю літературною діяльністю (Шевченко, Куліш) і близьких до товариства (не членів його) (Андрузький, Навроцький, Посяда, Маркович і Савич) [11, с. 247]. Найтяжчі покарання несли Гулак та Шевченко. Їх ув'язнили в Шліссельбурзькій фортеці на 3 роки. У червні 1850 р. Гулак був відправлений у Перм під суворий поліцейський нагляд, а через рік йому дозволили вступити на службу в пермський статистичний комітет [7, с. 110].

Т. Шевченка Микола І розпорядився віддати в солдати (Оренбурзький корпус) «під суворий нагляд із заборобою писати та малювати» [11, с. 110]. М. Костомарова імператор наказав вислати до Саратова під поліцейський нагляд. Уже 1855 р. вийшло розпорядження про помилування – Костомаров дістав посаду професора російської історії Петербурзького університету. П. Куліша відправили до Тули. У 1850 р. він був помилуваний і повернувся до Петербургу. В. Білозерський був відправлений в Олонець, у 1852 р. помилуваний, у 1861–1862 рр. редагував журнал «Основа». Г. Андрузького виправдали. У 1850 р. він був удруге заарештований за редакцію «Конституції республіки» і відправлений у Соловецький монастир. О. Навроцького після шестимісячного тюремного ув'язнення вислали у В'ятку. О. Маркович був відправлений на службу в Орловську губернію. Інших членів товариства відправили за місцем народження [7, с. 111–112]. Розправившись з учасниками таємного товариства, царський уряд не забув винагородити Петрова: його зарахували чиновником III відділу, дали права дійсного студента, видали грошову допомогу, удвічі збільшили річну пенсію його матері [11, с. 251].

Царський уряд був стурбований становищем в Україні і з цього часу постійно вдавався до репресивних заходів. Цензура переглянула своє ставлення до українських авторів. Те, що на початку XIX ст. сприймалося як свідчення російської слави чи культури, у середині століття розцінюється як сепаратизм, намагання розпалити ворожнечу між українцями та росіянами [5, с. 133].

Урядова реакція торкнулася і навчальних закладів, книгодрукування і торгівлі літературою. Так, заборонили, і зняли з продажу надруковані твори Шевченка («Кобзар»), Куліша («Повість про український народ», «Михайло Чернишенко», «Україна») і Костомарова («Українські балади», «Вітка»). Міністерству народної освіти рекомендувалося дати розпорядження цензорам «звертати на літературні праці пильніше увагу».

Наприкінці 1840-х рр. ідеї автономізму, слов'янської федерації (кирило-мефодіївці), окремішності українського народу (М. Костомаров, М. Максимович) розглядалися російським урядом як небезпечні й навіть ворожі. Генерал-губернатори України одержали царську вказівку перевірити, чи не залишилися в ужитку вірші Шевченка, рукопис «Книги буття українського народу» та інші «обурливі твори»; чи не поширюються думки про минулі вільності, гетьманщину, права України на окреме існування. 10 вересня 1847 р. Бібіков подав царю, який тоді перебував у Києві, записку «Про зміну учбового напрямку», де було в загальних рисах викладено програму боротьби проти розвитку суспільно-політичного руху серед молоді навчальних закладів [11, с. 253].

Скорочувалось число студентів на історико-філологічному та фізико-математичному факультетах Київського університету, а також у ліцєях та гімназіях. Викладання філософії, що вважалося причиною вільнодумства студентів, передавалося в руки професорів богослов'я або й зовсім припинялося. Суворі обмеження ставилися у викладанні логіки, психології, історії права та інших суспільних наук. В усіх без винятку навчальних закладах особлива увага зверталася на посилення викладання Закону Божого, церковної історії та інших релігійних дисциплін, зверталася увага на виконання учнями й студентами церковних відправ, відвідування церкви.

З неприхованою турботою стежили урядовці за подіями 1848–1849 рр. у Західній Європі. Цар запропонував австрійському уряду свою допомогу в придушенні революції. Війська на чолі з І. Ф. Паскевичем³ вирушили до Австрії. Як тільки в Росії стало відомо про вибух революції в країнах Західної Європи, царський уряд особливо пильну увагу звернув на навчальні заклади прикордонних губерній в Україні. У Міністерстві народної освіти відразу з'явилася спеціальна справа «Про заходи для охорони учбових закладів від шкідливого впливу сучасних подій в Західній Європі». С. С. Уваров у циркулярному листі попечителю Київського учбового округу від 4 березня 1848 р. запропонував посилити нагляд за професорами, вчителями, студентами й учнями [11, с. 260–261].

Крім правобережних губерній, попечителю пропонувалося посилити нагляд і в навчальних закладах Чернігівської та Полтавсь-

³Паскевич Іван Федорович (1782–1856) – російський військовий діяч українського походження, генерал-фельдмаршал (з 1829 р.), граф Єрewanський (з 1828 р.), намісник Царства Польського («найясніший князь Варшавський») (з 1831 р.).

кої губерній. Попечитель Київського учбового округу О. С. Траскін 4 квітня 1848 р. доповідав генерал-губернатору про вжиті заходи суворого нагляду за студентами університету та учнями гімназій, а також висловив думку про необхідність нагляду за студентами з боку місцевої влади під час канікул. Цар дав наказ поштовому відомству про ретельну перевірку закордонних листів, адресованих студентам Київського університету та жителям Південно-Західного краю, які розповідали про революційні події в Австрії, Угорщині, Німеччині та Галичині.

11 жовтня 1849 р. вийшов царський указ про посилення нагляду й обмеження автономії в університетах. Скасували виборність ректорів і деканів. Від деканів юридичного і філософського факультетів Київського університету указ вимагав проведення в життя офіційної ідеології самодержавства. Для директорів Ніжинського та Рішельєвського ліцеїв Міністерство народної освіти надіслало спеціальні інструкції і таємні настанови, які були схвалені самим царем. В результаті усіх цих заходів найменше порушення порядку або правил каралося виключенням студентів з ліцеїв і університетів. Посилювався нагляд за студентами, позбавленими за неблагонадійність участі в диспутах. Щоб перешкодити доступові в гімназії, ліцеї та університети молоді з нижчих станів, Міністерство народної освіти обмежило число так званих «своєкоштных» студентів.

Унаслідок розкриття діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та подій, які відбувалися в Західній Європі, уряд шукав таємні товариства та гуртки в інших містах України. Зверху надходило розпорядження штаб-офіцерам корпусів жандармів у містах пильнувати за зібраннями, політично неблагонадійними, щоб не було сприятливих умов для виникнення таємних товариств, які наносили б шкоду монархії. Однак, у великих містах Новоросійської, Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній таємних товариств не вдалося виявити.

Імперський уряд намагався викоренити все, що б могло нанести шкоду принципам імперії і монархії. Посилювалась русифікаторська діяльність державних закладів. Міністр народної освіти граф Уваров прямо вимагав: «думати і почуватись по-руськи». Були видані таємні розпорядження про посилення цензури та нагляду за навчальними закладами та населенням. Поступово замінювались посади в Західних губерніях чиновниками із російських губерній, а місцеві вчителі переводилися у великоросійські губернії. Унаслідок цього в руках генерал-губернатора була зосереджена гро-

мадянська, військова влада та право контролю над навчальними закладами – випадок надзвичайний в історії Росії. Таке становище залишалося до кінця правління Миколи I і було відмінено у квітні 1856 р. [7, с. 112].

Репресії царського уряду були досить суворими, але явно недостатніми, аби знищити ідеї національного відродження та прагнення українського народу звільнитися від кріпацької залежності. Політичні репресії не могли зупинити ні суспільного руху проти кріпацтва, ні розвитку національних домагань, вони надавали їм додаткової сили. В умовах, коли на перший план виступали питання боротьби з кріпацтвом, українцям було надзвичайно складно брати участь у національному відродженні, формуванні міської, писемної культури на власних, а не російських умовах [2, с. 139].

У роки Кримської війни (1853–1856 рр.) серед українського народу популярною була пам'ять про козацькі часи. Навіть поширювалися чутки про конкретних кандидатів на гетьманство та інші традиційні козацькі посади. Проте ця ситуація тривала недовго. Тому, що царський уряд не виявляв жодного бажання робити поступки українському автономізму, навіть консервативному й вірогідно, вперто проводив політику централізації і русифікації. Лівобережні дворяни продовжували дедалі більше асимілюватися до імперського привілейованого стану, послаблюючи відповідно свою прихильність до українського національного руху [6, с. 76].

Російський політичний режим у 50-х рр. XIX ст. певною мірою послаблює тиск на український національний рух, який мав місце після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства. З'являється нова таємна організація під назвою Харківсько-Київське таємне товариство. У травні-червні 1858 р. більшість його членів за участь у студентських заворушеннях у Харківському університеті, були виключені з університету. У вересні 1858 р. в Харків прибув сам Олександр II, який наказав посилити поліцейський нагляд в університеті та місті. У 1858–1859 рр. 11 членів товариства (зокрема, Я. Бекман, М. Муравський) вступили до Київського університету і перенесли туди головний осередок цієї організації. За свідченнями В. Марковича, який навчався в Київському університеті з 1854 по 1859 рік, після закінчення Кримської війни, Київський університет стає центром агітації та організації патріотичного руху [8, с. 74–75].

На початку 1860 р. поліція натрапила на слід Харківського таємного товариства. 25 січня був проведений обшук на квартирі П. Завадського та вилучено багато різних нелегальних видань

(усього 39 назв). Крім Завадського, поліція заарештувала Н. Абазу, В. Хлопова, І. Маркова та ін. 28 січня було направлено до Києва чиновника з особливих доручень Черкасова з повідомленням про розкриття таємного товариства і про причетність до нього прибулих з Харкова студентів. 31 січня Черкасов повідомив про це І. І. Васильчикову⁴, а 1 лютого в 4 години ранку поліція заарештувала і ув'язнила В. Португалова, М. Муравського, Я. Бекмана, О. Тищінського, Я. Шмудевича, Л. Россинського, І. Кацена і Г. Розена. 3–4 лютого заарештованих відправили до Харкова, а потім, на вимогу III відділу, до Петербурга. За справою Харківсько-Київського таємного товариства було створено три слідчих комісії – у Києві, Харкові та Петербурзі. 31 травня 1860 р. петербурзька слідча комісія завершила розслідування за цією справою і визнала винними 15 осіб, які, згідно існуючим законам, підлягали вищій мірі покарання – смертної кари. Однак Олександр II наказав закінчити справу адміністративними покараннями [8, с. 78–79].

Виразником національної свідомості українців, як і інших народів була мова. Саме проти української мови спрямовували більшість своїх заходів російські урядовці. Царизм створював усілякі перешкоди на шляху її розвитку. Уже за царювання Миколи I, який запровадив обов'язкову цензуру друкованої продукції, з Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою [9, с. 111]. Усі статті, які надходили до редакції, мали бути підписані автором або перекладачем справжнім іменем. Відповідальність кожного цензора була особистою, так само, як і кожного редактора [12, с. 333–334].

Слід зазначити, що переслідування української мови – унікальне явище в Росії XIX ст. Причина була в тому, що питання національної самосвідомості українців являло для влади особливо чутливу проблему. Українці були другою за чисельністю етнічною групою в Російській імперії. Якби вдалося їх асимілювати в російську культуру та мову, то росіяни складали б в імперії переважну більшість. З другого боку, якби українці були грамотні та застосовували б свою мову в повному обсязі як літературну, то росіяни у власній імперії опинилися б у меншості [13, с. 392]. Офіційна заборона української мови почалася з того, коли у 1862 р. на прохання Санкт-Петербурзького товариства грамотності дозволити створення українських по-

⁴Васильчиков Іларіон Іларіонович (1805–1862) – Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор (з 1852 р.), князь.

чаткових шкіл, надійшла категорична відмова від російського уряду. Заборони та обмеження використання української мови були спрямовані також на те, щоб завадити українській інтелігенції спілкуватися із селянством [2, с. 134].

В українському національному відродженні середини XIX ст. крилися великі потенціальні можливості. Щоб їх достатньо розгорнути, потрібно було перекинути національний рух з інтелігенції в маси. Під час Кримської війни та польського повстання (1863 р.) мали місце відчутні симптоми поширення українських національних ідей серед народу. В українських губерніях популярно-просвітні видання на рідній мові розходилися швидше, ніж російськомовні. Врешті-решт з'явився Валувєвський указ 1863 р. [6, с. 181]. Він передбачав заборону друкування українською мовою книжок «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися «у сепаратистських задумах, ворожих Росії...» [1, с. 153]. Слова циркуляра свідчили про відверто антиукраїнське спрямування національної політики царського уряду.

Підкреслимо, що російське «націотворення» у середині XIX ст. мало багато слабких сторін, що убезпечило українців від асиміляції або інтеграції. Об'єктивно в умовах розвитку капіталізму відбувається консолідація народностей в нації: закріплювалася спільність економічного життя, розвивалася загальнонаціональна мова, психологія та культура. І хоча в 1840-х рр. відбувається посилення імперського режиму на території України, який знайшов прояв у централізації та ігноруванні місцевих особливостей регіонів, переслідуванні політичних громадських організацій, українське національне відродження жило. У освічених національно свідомих людей під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів зростала національна свідомість. Принизливе становище українців породжувало неодмінне прагнення до пошуку шляхів вирішення національного питання. У той же час формування подвійної російсько-української свідомості та відірваність української еліти від народу перешкоджало консолідації нації.

Унаслідок промислового перевороту, який розпочався в середині XIX ст., поступово долався економічний ізоляціонізм, склались економічні умови формування української модерної нації. Товарно-грошове господарство сприяло розширенню економічних зв'язків між окремими регіонами Наддніпрянщини, вносило зміни в соціальну структуру суспільства.

Відбувалися кардинальні зміни у структурі населення України – поява вільного населення, виникнення українського робітничого класу через міграцію безземельних селян у міста, збільшення кадрів національної інтелігенції, зародження українського середнього класу, а також поява серед українців великих підприємців. Формувалася національна буржуазія, зростала інтелігенція, здатна генерувати ідеї національного відродження. Село залишалося заповідником української етнічної самобутності із залишками козацьких вольностей. Більшість представників колишньої української старшини схилила голови перед могутністю імперії, жадаючи блискучої кар'єри, статусу російського дворянства. Осліплена імперською ідеологією, значна частина української інтелігенції не тільки не сприймала європейських модернізаційних ідей національної державності, свободи людини, але й вважала їх небезпечними. Це були представники, які жили у стані двох культур – великодержавної російської і національної української.

Таким чином, українське національне відродження знаходилося на етапі становлення, охоплювало вузьке коло національно свідомої творчої інтелігенції. У 40-х рр. XIX ст. криза імперської феодально-кріпосницької системи поглибилася, що проявилось в масових селянських повстаннях, занепаді поміщицького господарства, усвідомленні необхідності ліквідації кріпацтва представниками всіх верств населення. На нашу думку, саме у витоках цієї кризи слід шукати причини піднесення українського національного відродження і його політизацію в середині XIX ст. Соціально-політичне життя в цей час концентрувалося навколо боротьби за ліквідацію кріпацтва, а національні домагання були вагомим складником цієї боротьби. Без ліквідації кріпацтва та демократизації політичного життя українське національне відродження не мало перспектив.

Негативним фактором, що ускладнював формування української нації була відсутність власної держави, національних інститутів управління суспільством, у руках яких були б економічні й політичні засоби консолідації українського етносу. За царату не вирішувалися нагальні питання розвитку українського народу: піднесення добробуту, розвиток освіти тощо. Російський царизм завжди глобально переслідував, нищив українські домагання не тому, що вони іноплемінні, а тому, що вони проявили непослух імперії, сепаратизм, порушували вірність престолу. Дана проблематика має перспективи подальшого дослідження, зокрема, що стосується політизації національного руху в Україні другої половини XIX ст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Верстюк В. Ф.** Історія України: нове бачення. Київ: Альтернативи, 2000. 464 с.
2. **Вільсон Е.** Українці: несподівана нація; пер. з англ. Київ: К. І. С., 2004. 334 с.
3. **Гончарук П. С.** Провісник дружби і співробітництва народів: До 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М. І. Гулака. К., 2002. 125 с.
4. **Каппелер А.** Українсько-російські стосунки у XIX ст.: гіпотези і відкриті питання. Другий міжнародний конгрес україністів: доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. Львів, 1994. С. 209–214.
5. **Кравченко В.** До проблеми українсько-російських культурних взаємин періоду національного відродження (перша половина XIX ст.). Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 1994. С. 131–133.
6. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе: в 2 т. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 554 с.
7. **Марахов Г. И.** Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. Київ: Вища школа, 1979. 145 с.
8. **Марахов Г. И.** Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. Київ: Вища школа, 1981. 168 с.
9. **Реснт О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
10. **Розанов В. В.** Религия. Философия. Культура. Москва: Республика, 1992. 383 с.
11. **Сергієнко Г. Я.** Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826–1850. Київ: Наукова думка, 1971. 263 с.
12. **Федченко П. М.** Перша половина XIX століття. Матеріали з історії української журналістики. Вип. I. Київ, 1959. С. 333–334.
13. **Хоскинг Дж.** Россия: народ и империя (1552–1917); пер. с англ. Смоленск: Русич, 2001. 512 с.
14. **Щербак Н. О.** Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: Ризографіка, 2005. 616 с.

Надійшла до редкол.: 21. 02. 2019

Прорецензовано: 09. 03. 2019